

O lugar das migracións na pirámide da triste figura

(o papel das migracións na estrutura demográfica de Galicia como expresión dos éxitos e fracasos sociais) ¹

El lugar de las migraciones en la pirámide de la triste figura

(el papel de las migraciones en la estructura demográfica de Galicia como expresión de los éxitos y fracasos sociales)

The Place of Migrations in the Pyramid "of the sad countenance"

(the role of migrations in the demographic structure of Galicia as an expression of social successes and failures)

ANTONIO IZQUIERDO ESCRIBANO

Catedrático de Socioloxía
Universidade da Coruña (Galicia, España)
anizes@udc.es

Recibido: 08/06/2016 | Aceptado: 22/06/2016

Resumo: As emigracións históricas representaron un papel clave na modernización de Galicia. A continuada emigración intrapeninsular e cara a América foi o factor que amorteceu e anticipou a transición demográfica. A persistencia dos fluxos e a súa envergadura produciron unha particular combinación de malthusianismo das ausencias e da pobreza que moderou os comportamentos nupciais e reprodutivos. O impacto emigratorio desequilibrou o mercado matrimonial, aprazou a nupcialidade e empoleirou o celibato, reducindo e atrasando a fecundidade. Por esa vía, a emigración acelerou o envellecemento da estrutura da poboación, desequilibrando a distribución por sexo e xeracións. Os tres trazos que caracterizan a demografía de Galicia (despoboamento, envellecemento e emigración) son comodíns para o futuro.

Palabras clave: emigración, modernización demográfica, envellecemento, buxaina de poboación, malthusianismo da ausencia.

Resumen: Las emigraciones históricas han representado un papel clave en la modernización de Galicia. La continuada emigración intrapeninsular y hacia América ha sido el factor que amortiguó y anticipó la transición demográfica. La persistencia de los flujos y su envergadura produjeron una particular combinación de malthusianismo de las ausencias y de la pobreza que moderó los comportamientos nupciales y reproductivos. El impacto emigratorio desequilibró el mercado matrimonial, aplazó la nupcialidad y encumbró la soltería, reduciendo y retrasando la fecundidad. Por esa vía, la emigración aceleró el envejecimiento de la estructura de la población, desequilibrando la distribución por sexo y generaciones. Los tres rasgos que caracterizan la demografía de Galicia (despoblamiento, envejecimiento y emigración) son comodines para el futuro.

Palabras clave: emigración, modernización demográfica, envejecimiento, peonza de población, malthusianismo de la ausencia.

Abstract: Historic emigrations have played a key role in the modernization of Galicia. The continuing emigration within the peninsula and towards America was the factor which buffered and anticipated the

demographic transition. The persistence of flows and their scale produced a specific combination of Malthusianism of absence and of poverty that tempered nuptial and reproductive behaviours. The migratory impact unbalanced the marriage market, postponed nuptiality and took the single state to new heights, reducing and delaying fertility. Further down that route, emigration speeded up the ageing of the population structure, unbalancing the distribution by gender and generations. The three features that characterise Galician demography, i.e., depopulation, ageing and emigration, are wild cards for the future.

Key words: emigration, demographic modernization, ageing, population spinning top, Malthusianism of absence.

Sumario: 1 Dúas ópticas para observar a pirámide. 2 Os tres escultores que modelan a pirámide. 3 Os tres obxectivos do texto. 4 Tres anchas vías para a análise da poboación. 5 E unha breve reflexión sobre os conceptos. 6 O papel das migracións na configuración da estrutura. 7 Ideoloxías e prexuízos que anoan a migración co envellecemento. 8 Dúas versións da transición demográfica en Galicia. O malthusianismo da ausencia e do ferrado. 9 Cando a pirámide se converte nunha buxaina. 10 Comecemos polo éxito... 11 E sigamos polos dous fracasos sociais... 12 En vez de empeñarnos en modificar a pirámide, organicémonos co envellecemento. 13 Coda final. 14 Bibliografía.

1 DÚAS ÓPTICAS PARA OBSERVAR A PIRÁMIDE

Este artigo explora a estrutura da poboación galega á luz das migracións. Unha pirámide demográfica pódese ver desde fóra ou desde dentro. Estamos afeitos a interpretar o histograma demográfico –que ten no caso galego cada vez menos forma piramidal e máis de buxaina– desde o exterior, é dicir, servíndonos das percepcións e dos prexuízos. Desde unha perspectiva sociolóxica, non cabe dubidar da necesidade de contar con esas subxectividade que, con frecuencia, son moi enganosas, pero para observar o interior da pirámide necesítase, ademais, ir provisto dunha lanterna analítica.

Ao mirar a pirámide, apréciase o xogo combinado da natalidade e a mortalidade. Estas dúas variables xeran –na súa evolución– tanto ocos como promontorios nas dúas abas da construción, segundo a xeración e o momento en que se fotografe a estrutura. Pero o que a simple vista non se detecta con facilidade é o papel “aprazado” que desempeñan as migracións. Noutras palabras, a pegada que deixan as expatriacións na estrutura dunha poboación aparece, case sempre, dunha forma en gran parte esvaecida.

E, non obstante, os desprazamentos masivos de persoas son significativos e cómpre telos moi en conta á hora de interpretar os cambios de forma que se dan na pirámide, máis aínda cando esas migracións, temporais, duradeiras ou definitivas, foron unha constante na historia da poboación de Galicia. E debido á súa perseveranza é polo que deixaron unha pegada tan profunda no pasado e no devir das xeracións. Desde hai máis dun século, as migracións esculpiron, para ben e para mal, a estrutura demográfica que imos comentar.

Empezaremos por dicir que foron os movementos migratorios os que lle foron dando á pirámide o aspecto dunha “verdadeira” transición demográfica. É seguro que esa aparencia non tiña os mesmos fundamentos (industrialización, urbanización) que tiveron as modernizacións demográficas noutros países e rexións europeas, pero esa foi a transición real que tivo lugar en Galicia. Noutras palabras, houbo unha modernización demográfica atípica e, en gran parte, esa variante do modelo máis xeneralizado debeuse á emigración.

As repercusións dos movementos migratorios na estrutura por sexo e idade son algunhas visibles e directas (déficit de mozos activos) e as máis delas invisibles (celibato, atraso da nupcialidade) ou diferidas (redución da natalidade, mortalidade xeral e infantil). O migrador masculino de onte desequilibra o mercado matrimonial; escurece, reduce e atrasa a natalidade; e repercute

por diferentes medios na mortalidade xeral e infantil. En definitiva, o que sucede é que as interrelacións entre a migración e as forzas vexetativas non se mostran con claridade, polo que se fai necesario empregar a dita lanterna.

Aquí imos utilizar o foco da socioloxía da poboación para explorar o interior da pirámide, que é onde se iluminan os comportamentos que a van modelando. A necesidade da lanterna é aínda maior, dado que imos reflexionar sobre a estrutura demográfica. Esta armazón non resulta visible porque é o que nos sostén, envolve e sobrevive. E o seu horizonte supéranos en anos de vida, xa que unha pirámide contén na súa inscrición cen xeracións.

2 OS TRES ESCULTORES QUE MODELAN A PIRÁMIDE

Acábase de sinalar que a pirámide demográfica se constrúe mediante as variables de idade e sexo. Noutras palabras, trátase da distribución da poboación por xeración e por xénero. Os medios de comunicación e, a través deles, os cidadáns lemos a pirámide seguindo as pegadas que a mortalidade e a natalidade gravan nas súas abas. A mortalidade natural dálle un perfil puído, unha silueta que se vai estilizando conforme se sobe á cúspide e a parca vai cumprindo co seu traballo de reducir as xeracións, mentres que a mortalidade “catastrófica”, a que irrompe subitamente, rompe ese desgaste harmonioso e lle produce mordeduras e asperezas. Para compensar estas perdas, as xeracións procrean para evitar a súa desaparición prematura. A natalidade restablece o equilibrio para que a poboación se sosteña. Estes son os dous principais escultores, ata agora, das pirámides demográficas.

O que aquí nos convoca é que, na investigación social tradicional, adoitou menosprezarse o papel que representaron os desprazamentos no ciclado da imponente figura. Craso erro porque non hai masa que se faga sen movemento. E desacerto aínda maior cando se examina a forma da mole segundo zonas xeográficas, económicas e culturais homoxéneas. As pirámides levántanse nun contexto. E os panos de fondo non son invariables. Á fin e ao cabo, a pirámide demográfica dun pobo é a historia da súa supervivencia, e ese afán por vivir mellor inclúe o desprazamento. É certo que os movementos migratorios foron máis custosos e difíciles de rexistrar por seren acontecementos moi repetidos, é dicir, renovables e frecuentes. Pero na época actual, de baixa fecundidade e mortalidade no continente europeo, xa non hai escusa para non facelo, porque as migracións son o cerebro na renovación da poboación. En resumo, dos tres escultores que lle dan forma á masa demográfica dun país ao longo do tempo, aquí adoptamos o ciclo do migraescultor.

De xeito que as tumbas funerarias e tamén as pías bautismais son as pistas máis doadas de seguir polo exterior da mole. Son os corredores máis amplos e ben sinalizados polos intérpretes das formas piramidais. Aquí, non obstante, ímonos interesar polas marcas menos visibles que deixan as migracións. Hai dous estímulos para facelo –que se engaden aos xa ditos– e que son os seguintes. En primeiro lugar, existe unha forte motivación histórica, pois, sen educar a experiencia colectiva, a vida media dun pobo acúrtese. E non son moitos os países ou rexións en que o desprazamento multitudinario deixara tanta espesura cultural como en Galicia. Ese pouso cultural nótase no seu modo de encarar a vida e na súa relación coa ausencia. Pero hai tamén unha razón inmediata para facelo, pois trátase dunha característica que nos leva a comprender e actuar con máis tino nesta época de globalización contradictoria, en que as mercadorías son mellor tratadas que as persoas.

Sucede que esta estrutura da poboación –que é a base diso que chamamos nos nosos días unha comunidade ou a sociedade en que se convive– hase de ler como un libro aberto que non só nos ensina sobre a supervivencia, a descendencia e os traslados que levaron a cabo os nosos antepasados, senón que nos avisa e nos orienta sobre o futuro que nos agarda a nós e á nosa descendencia. Na estrutura está escrita a biografía dos nosos pais e avós e tamén o porvir dos nosos fillos; non todo o pasado nin todo o que está por chegar, desde logo, pero si unha parte importante que non se pode ignorar so pena de repetir erros e tropezar nas mesmas pedras.

Na interpretación desa pirámide de poboación está a base da vida (os nacementos), o fin desta (os falecementos) e o deambular mentres se respira (o movemento daqueles que buscan cumprir máis anos e vivilos mellor). Así que os procesos de natalidade, mortalidade e migración son os tres fluxos que lle dan a forma que ten e os que anuncian os límites do que nos agarda, de modo que a lectura dese libro non é un exercicio fútil, senón ben fundado. E das cavilacións que fagamos para explicarnos por que a pirámide vai mudando en buxaina –que, se non a sostemos e a facemos xirar, acabará por caer– dependerá o que nos poida acontecer. Penso, e de aí este artigo, que nos convén repensar a contribución de cada unha das tres fontes que fan xirar a buxaina. Afirmo que sobran os lamentos e as apreciacións pouco fundadas e que cómpre mudar o fincapé no razoamento.

3 OS TRES OBXECTIVOS DO TEXTO

O principal argumento deste artigo é o de reflexionar sobre o papel que cumpren as migracións na explicación dunha estrutura demográfica envellecida, e concretamente na de Galicia. Nesa silueta entrelázanse as tres tendencias que impregnan a anatomía da poboación galega. Por un lado, o lugar da emigración na modernización demográfica; polo outro, a súa repercusión no proceso de envellecemento, e, por fin, o seu relevo no que se refire ao crecemento.

De xeito específico, ocuparémonos dos aspectos estruturais desa situación en 2015. Noutras palabras, limitareime a elucidar a distribución por idades e por sexo da poboación de Galicia, de modo que apenas rozarei a análise da evolución que seguen as dinámicas naturais da poboación –sexan estas felices ou fatais (nacementos e defuncións)– que acaban por callar na estrutura, dándolle esa forma de buxaina. Pola contra, demorareime no impacto directo e diferido da emigración nesa repartición por idades e sexo. A forma que adquire a pirámide demográfica é froito desa dobre dinámica natural² e social. Non me deterei nunha descrición da distribución espacial da poboación en Galicia (por provincia, bisbarras ou entidades menores) que tan relevante resulta para estudar as migracións interiores.

4 TRES ANCHAS VÍAS PARA A ANÁLISE DA POBOACIÓN

Empecemos por precisar o encaixe do texto dentro da literatura demográfica e facer unha breve mención aos conceptos que resultan ser máis propios e que mellor se adaptan á vertente escollida para esta incursión demográfica. É de común acervo que na análise da poboación se poden seguir, de acordo con A. Domingo e A. Cabré, tres vías de aproximación, ou, se se prefire dicir doutro xeito, cabe distinguir tres portas de entrada ao espazo demográfico, a saber:

1.- A primeira e máis transitada é a *dinámica demográfica*, que é debedora da evolución da mortalidade, da natalidade e das migracións. Esta análise é a básica e a máis clásica dentro da

disciplina que estuda a poboación, e está intimamente vinculada coas transformacións económicas producidas pola Revolución Industrial, que son as que deron lugar á coñecida como Teoría da Transición Demográfica. O sometemento e conseguinte atraso da mortalidade, conxugada cunha fecundidade que se encolle e apraza, é o que dará lugar a unha moderación e ata anulación do crecemento da poboación.

Houbo, non obstante, unha gran variedade e diversidade de calendarios e motores nas dinámicas naturais e sociais que tiveron lugar nos distintos países europeos. Nuns adiantouse a mortalidade, mentres que noutros declinou primeiro a fecundidade; iso si, mediada por unha nupcialidade cohibida e acompañada –ou precedida– por unha significativa emigración. A análise do cambio dun réxime demográfico que se sostén a base de sacrificios a outro que busca o equilibrio entre poboación e recursos de natureza máis libre e pacífica atopa a súa mellor explicación cando se concreta en rexións máis homoxéneas económica, social e culturalmente.

O feito é, a día de hoxe, que esta “explicación xeral” –aínda que máis ben se trata dunha descrición de como e en cada contexto se domestica a mortalidade e se guía a fecundidade– foi consensuada e bautizada polos científicos sociais como Primeira Transición Demográfica (1ª TD), e abarca, coas mencionadas variacións, a totalidade dos países do capitalismo avanzado e, ata a data, unha maioría dos países do mundo sobre os que se ten información estatística fiable.

2.- A segunda porta de acceso constitúea a *dinámica familiar –e cabe engadir migratoria–*, que entronca coas pautas de nupcialidade, divorcio e formación de fogares, e que mira máis cara á chamada Segunda Transición Demográfica (2ª TD). Chámasele así ao equilibrio que se alcanza entre a poboación e os recursos onde os medios técnicos regulan a fecundidade e os avances científicos controlan a morte, e onde as migracións representan un papel relevante nos desaxustes entre a prolongación da vida e o atraso da maternidade. Por resumilo, diremos que se a 1ª TD cabalgaba entre sobresaltos, nesta 2ª TD a fecundidade e a mortalidade transcorren de xeito aplanado. Agora os sobresaltos veñen da man das migracións, que son a terceira variable da ecuación compensadora, de maneira que, na actual situación, esta segunda porta de acceso non é unicamente familiar, senón cada vez máis estraña á familia e, por iso, máis extra muros no social e máis plural no cultural.

Esta segunda explicación xeral (2ª TD) xera menos consenso entre os demógrafos e historiadores da economía. No entanto, a análise desta segunda transformación adquire unha gran densidade sociolóxica, pois afonda en procesos cada vez máis aceptados e xeneralizados, tales como a elección da parella, as prácticas de cohabitación e o feito de procrear fóra do matrimonio. Pero tamén a ruptura do proxecto conxugal, a anulación da reprodución e a proliferación multicultural de arranxos familiares. Estes procesos só tiveron lugar, ata a data, nas sociedades postindustriais, é dicir, aquelas cuxa actividade está dominada pola economía de servizos. É unha “teoría” moi recente e, como se sinalou, está menos asentada entre as diferentes ciencias sociais. En realidade, é unha descrición que amplía o ollo demográfico a través de variables intermedias, e de indicadores sociolóxicos, co fin de captar a polifacética realidade.

3.- E, por fin, a terceira perspectiva é a que nos brinda a *estrutura da poboación*, é dicir, a súa distribución segundo as dúas características básicas de toda sociedade, como son a repartición por idades e por sexo. A representación gráfica desta repartición dos habitantes dun territorio toma a denominación de pirámide da poboación, aínda que esa forma piramidal sexa cada vez máis irrecoñecible nos países avanzados. É hora de abandonar esta inadecuada denominación e substituíla por outras formas e imaxes que se adapten mellor ao debuxo. De aí o título deste

artigo, pois a silueta que amontoa os estratos da poboación de Galicia parécese cada vez máis a unha buxaina e menos a unha pirámide.

A estrutura da poboación é a expresión da historia de todos os seus habitantes e proporciónanos, como se dixo, o retrato de cen xeracións. Este é, pois, o plano analítico que nos brinda máis posibilidades de utilizar o ollo de falcón. É dicir, de ver máis lonxe no horizonte e rexistrar os obstáculos que se interpoñen. Esa agudeza visual é tamén a que nos permite recoñecer os detalles do presente e saber cal é a súa orixe e procedencia. Porque a estrutura é o que perdura e, polo tanto, retén unha parte do pasado, pero tamén anticipa unha porción do futuro “co fin de orientar todo o impreciso que nel se axita ao noso favor”, tal como o expresou Goethe. De sorte que escudriñar a buxaina da poboación nos dá perspectiva e nos vacina contra o “presentismo”, que é unha enfermidade infantil das ciencias sociais e o prezo que pagamos os sociólogos pola venda dos nosos saberes no mercado. Hei de engadir que non coñezo outra disciplina científico-social máis e mellor dotada que a estrutura demográfica para servir de base a unha acción que pretenda transcender o hoxe e deseñar o porvir. En suma, a buxaina demográfica retrata o noso pasado e fai que o futuro que nos agarda sexa menos sorprendente.

Dito o cal, hai que subliñar que, aínda que aquí se cruzará polas tres vías que dan acceso ao espazo demográfico, o certo é que a guía reitora que imos seguir é a da estrutura da poboación de Galicia. Dito doutro xeito, iremos desde a estrutura ao movemento da poboación ou, por expresalo así, escarevillaremos no duradeiro para albiscar os cambios nos fluxos³. Pero, tal como se escribiu máis arriba, a vista de paxaro é a que nos proporciona unha comprensión máis global co fin de enfiar unhas páxinas que, rotundamente, non son de achado, senón de reflexión e de opinión. Polo tanto, non espere o lector avances de investigación, senón a expresión ordenada dunha reflexión.

A orde temporal desta breve incursión na demografía de Galicia toca “o onte do hoxe”, é dicir, examina a última fotografía –a pirámide de 2015– desa distribución por idades e sexo rastrexando os antecedentes e tendencias. Ao proceder dese xeito, a organización do texto atense á idea expresada no seu subtítulo, a saber: que a buxaina é a expresión dos éxitos, e tamén dos fracasos, que se sucederon na vida colectiva de Galicia.

5 E UNHA BREVE REFLEXIÓN SOBRE OS CONCEPTOS

O envellecemento como realidade masiva nos habitantes dunha poboación nun momento dado ou é social ou non é tal. A lonxevidade, o feito de vivir moitos anos, é unha cuestión máis ben individual, pero o envellecemento da pirámide é un asunto realmente estrutural e, xa que logo, do conxunto. Aumentan os anos que viven todos e cada un dos habitantes. Todos envellecen algo, pero cada vez suman máis os maduros, os maiores e os moi maiores en detrimento dos nenos e os mozos. Poucos bebés e vidas longas, segundo a afortunada expresión de Esping-Andersen. O “envellecemento social” é o resultado do aumento de benestar no conxunto dos cidadáns⁴. Vivirán máis anos e serán máis donos dos seus destinos. Desde esta perspectiva, unha poboación envellecida, na súa versión máis aceptada e usada, é a proporción de persoas de máis de 65 anos respecto do total dos habitantes. Polo mesmo que, e por expresalo doutro xeito, unha poboación envellece cando aumenta a idade media da pirámide ao completo ata tomar a nosa forma de buxaina. A lonxevidade é, pois, a prolongación da esperanza de vida dun grupo de persoas que nace nun ano determinado, é dicir, os anos que espera vivir unha porción

“xeneticamente privilexiada” de todos os integrantes dunha xeración. O envellecemento social é a ganancia en anos de vida dos membros que integran todas as xeracións.

O envellecemento empeza pola redución da mortalidade a todas as idades, e consolídase coa diminución da natalidade, da fecundidade e polo aumento da infecundidade. Á súa vez, a natalidade diminúe porque hai menos mulleres en idade de procrear e a fecundidade redúcese porque se teñen menos fillos. A extensión da infecundidade involuntaria débese ao atraso da maternidade, pero tamén a que entre as mulleres e nos fogares aumenta, de modo querido, o desexo de non ter fillos. En definitiva, as mulleres desexan ter menos fillos (aínda que aquí, en Galicia, se teñen menos dos que se queren) e son cada vez máis as mulleres que non teñen descendencia.

A forma que adopta a estrutura da poboación é a expresión dos éxitos e dos fracasos dun país; a silueta desa estrutura, non o seu tamaño. Sexa cal sexa o volume, a configuración desa distribución por idades é a que nos di cales foron as causas desas marcas ou avultamentos. É, por dicilo unha vez máis, a pintura da súa historia colectiva. O éxito concéntrase dunha maneira moi visible na cúspide da pirámide. Ese éxito resúmese no alongamento da vida, pero sostense ao longo de toda a escaleira. Todos os habitantes de Galicia cumpren máis anos, o cal constitúe unha alegría. Porque a vida é un ben que se aprecia por si mesmo e porque vivir máis anos constitúe un desexo individual que é motivo de felicidade na familia, pero tamén porque a experiencia adquirida ao longo desa vida colectiva constitúe un capital de bens comúns. Asistir vivo ao espectáculo de como as distintas xeracións encaran e superan as dificultades da vida é unha gran noticia.

A cara dunha moeda ten tamén a súa cruz. E a estrutura da poboación tamén expresa os fracasos como sociedade. A silueta está modelada polas frustracións colectivas. E esas frustracións concéntranse, de xeito principal, na base e no tramo medio da pirámide. Alí é onde a natalidade, primeiro, e a migración, máis tarde, quedan numericamente fotografadas. A baixa fecundidade actual reflicte, sen lugar a dúbidas, unha frustración colectiva, e a migración, un cambio de plans, a maioría das veces, forzoso. E este dobre retorcemento da figura débese a que non se poden ter os fillos que se desexan nin atopar emprego onde se nace. Cando a fecundidade real e a ideal se separan, esa diverxencia é sinal dun fracaso colectivo desigualmente repartido por xeracións⁵. Cando son moitos os que se ven obrigados polas circunstancias a cambiar de lugar de residencia, prodúcese un desarraigamento colectivo, de tal forma que os nacementos son a base da vida e da estrutura, e sen eles a figura da pirámide perde estabilidade e cambaléase. A fecundidade frustrada está relacionada dun modo maioritario coa falta de expectativas de futuro e coas discriminacións de xénero do presente. Polo outro lado, está a porción media da pirámide onde os activos que marchan se significan e equivalen a unha perda da comunidade.

O resumo é que Galicia perde habitantes desde abaixo e polo medio, aínda que os gaña por arriba, pero o resultado final é que a poboación se reduce. Non vou discutir agora se a mingua no número de habitantes é un bo ou mal sinal, senón que me vou ocupar de reflexionar sobre os cambios que segue a composición da poboación. Colectivamente, hannos de interesar máis os desequilibrios que as cantidades. A pregunta pertinente nesta época de seca procreadora é cantos son suficientes e quen son os queridos. Noutras palabras, como e a través de que vías se acada o equilibrio entre a poboación e os recursos.

6 O PAPEL DAS MIGRACIÓNS NA CONFIGURACIÓN DA ESTRUCTURA

Os movementos migratorios teñen a facultade de “encantar”, por dicilo así, a estrutura demográfica. Non é tanto o que se ve, senón o que subxace. As migracións arroupan os cambios de forma da pirámide e envolven a súa interpretación nunha sorte de maxia. O papel que desempeñan as migracións resulta fascinante tanto polo que mostra como polo que orde. Producen consecuencias de modo directo ou en diferido, pero tamén o fan sen previo aviso e mesmo sen que poidan ser identificadas, de modo explícito, como causantes das variacións. Polo xeral, as migracións son pouco previsibles nos seus impulsos. Así, o que sabemos das migracións históricas que tiveron lugar en Galicia, na era estatística, é que foron persistentes, malia que pouco uniformes. A clave da pegada que deixaron na distribución por idade e sexo reside, esencialmente, na súa estabilidade. En síntese, non foi só o moito que repercutiron sobre a pirámide, senón, sobre todo, o continuado que o fixeron; o goteo xordo pero constante e a súa resonancia nas distintas xeracións. En poucas palabras, o efecto das migracións foi transversal e tocou co seu feitizo todas as xeracións.

Houbo correntes de distinto alcance, signo e características. Xeráronse fluxos estacionais, outros temporais, que superaban o ano de ausencia, e húbboos tamén de carácter máis duradeiro e definitivo. O decisivo para o noso argumento é que todos eles se mantiñan ao longo do tempo. A historia demográfica de Galicia desde hai 150 anos foi a dun cambio de réxime demográfico vertebrado e tutelado polas migracións. Non actuaron como modas pasaxeiiras, senón en calidade de mecanismos estruturais.

As migracións orixinaron rugosidades na distribución por idades e por sexos. Repañaron a pirámide nas idades activas, desequilibraron a proporción de homes e mulleres en idades caseiras e romperon o vínculo entre necesidades, amores e desexos. Influíron na natalidade e na mortalidade de xeito directo e tamén oculto, axustando o crecemento da poboación de cada bisbarra ás condicións de vida. Aconteceu que, se marchaban os mozos, entón tocaba a máis na repartición do que daba a terra e, como consecuencia, a poboación crecía, pois ao aumentar os recursos nas familias morrían menos persoas e animábanse os nacementos. Ese incremento natalicio provocaba que, vinte anos despois, unha porción, variable segundo a conxuntura, dos excedentes nados durante a bonanza tivesen que pórse en movemento. E esa emigración volvía desacoplar o encontro dos sexos, de modo que crecía o número de solteiros, atrasábanse os emparellamentos e, co desacordo, a natalidade resentíase. A emigración producía menos necesidade material, pero agrandaba as carencias afectivas. O resultado final é que as migracións produciron tobogáns no discorrer da poboación. Poderíase resumir dicindo que a mortalidade causou machadazos, a natalidade producía alegrías e as migracións insuflaron a ansiedade na demografía. E, mirando o interior da pirámide, o que fixeron as migracións foi baleirar a nupcialidade e impulsar a fecundidade ás agachadas. Por expresalo con outras palabras, deron carta de natureza á maternidade sen pai, á maternidade “ilexítima”, que en Galicia, segundo narra Vázquez González, dobraba a proporción alcanzada no conxunto de España.

A evolución sinala que foron primeiro as mobilidades interiores e estacionais (intrarrexionais ou entre municipios e bisbarras) as que afectaron ao atraso da nupcialidade. Dentro desas circunstancias produciuse o crecemento dos embarazos nos “encontros”, é dicir, cando os migradores temporais volvían despois da tempada de traballo itinerante. Logo estaban as ausencias máis prolongadas, as migracións que duraban varios anos, e que atrasaban os matrimonios e tamén os nacementos. E, finalmente, as vodas nunca celebradas, porque o que era unha

emigración con proxecto de regreso se tornaba un adeus definitivo. En resumo, as migracións descompensaban as nupcias ou anulábanas e dese xeito reducían a natalidade e proscríbiana.

7 IDEOLOXÍAS E PREXUIZOS QUE ANOAN A MIGRACIÓN CO ENVELLECIMENTO

O “idadismo” (o prexuízo de determinar as capacidades pola idade) ten dúas caras, pois se, por un cabo, o envellecemento se relaciona desventuradamente coa obsolescencia e a esclerose social, pola outra punta, a migración asóciase ao contrario. A mobilidade, dise e pénsase, é máis ben cousa de mozos e de sociedades ateigadas de enerxía, proxectos e entusiasmo. E así o foi en Galicia durante a segunda metade do século XIX. Trátase de vincular a estrutura etaria á ideoloxía da decadencia, ou, pola contra, á ideoloxía da puxanza. E eses prexuízos mantéñense aínda que os feitos e os datos os maticen ou desmintan. Hai países que non son para vellos e outros que, imaxinariamente, se conciben como asilos.

O envellecemento veu primeiro da man da redución da mortalidade infantil e da mortalidade xeral, sendo logo reforzado pola escaseza natalicia. Pero resulta que os fillos morren menos canto mellores son as condicións de existencia. E os feitos mostran que se teñen menos fillos canto maior é a soidade e se carece de compañía. En suma, os fillos críanse mellor en parella ou en familia ben avida e cóidanse con máis éxito canto maior sexa a educación e mellores os medios materiais. Pero para atopar compañía está o mercado matrimonial e para dispor de recursos estivo e está o traballo e a súa remuneración. E cando non hai emprego ou ocupación e a remuneración é insuficiente é cando aparece a emigración.

A emigración, as migracións, tiveron e teñen un triplo impacto demográfico. Por un lado, descargan a pirámide de activos e, por iso, de potenciais pais e nais. Polo outro extremo, estas fugas, cando son asimétricas segundo o sexo, desequilibran os emparellamentos. E, como consecuencia de todo o anterior, debilítase a natalidade dunha poboación, de xeito que a migración repercute directamente no envellecemento pola base (escasean os nacementos) e tamén pola metade da pirámide ao minguaen os activos novos. Porén, a emigración tamén contrarresta a ancianidade da pirámide a través das remesas que envían os emigrados e que as familias dedican ao aumento da formación e a reducir a mortalidade infantil.

En suma, a emigración reduce os activos e de modo indirecto provoca un déficit natalicio debido á ausencia de persoas en idades reprodutivas. Ademais, reforza o envellecemento cando se produce o retorno dos xubilados. Nese último caso, é dicir, no dos regresados a idades tardías, a emigración produce un envellecemento da pirámide pola cúspide. En concreto e para a Galicia de mediados e finais do século XX, a migración é a responsable dunha quinta parte do envellecemento (Pérez Caramés, 2010). Claro está que non todos retornan; e cando o que se foi novo envellece no país de destino, entón suavízase a contribución ao envellecemento polo cume da buxaina.

A migración afecta directa e indirectamente á distribución por sexos ou xénero da poboación. Durante a segunda metade do século XIX, a metade masculina da pirámide encollíase a conta da expatriación laboral, mentres que a outra se mantiña nos seus rexistros naturais. Iso é o que sucedeu sobre todo ata principios do século XX, cando a presenza feminina superou o 30% e chegou ata o 40% do total de emigrados. Durante o primeiro terzo do século XX, foi cando

as mulleres galegas comezaron a incrementar a súa presenza na diáspora americana, tanto pola vía da emigración familiar como pola de incentivar o seu particular rol laboral.

O interesante desde o punto de vista sociolóxico e antropolóxico é que ese continuo desequilibrio entre os sexos cambiou os costumes da poboación sedentaria e non só a demografía. Resaltou e fortaleceu o papel da muller e dos anciáns no mantemento da economía familiar. Matriarcado e envellecemento foron dous puntais do modo de vida e do contorno cultural galego. É certo que a fecundidade se resentía e que a mortalidade en xeral melloraba (a de todo o fogar e tamén a dos infantes polo efecto que tiñan as remesas no remedio das urxencias familiares), pero a vida prolongábase a ombros dunha actividade agraria e artesanal que reunía no fogar as distintas xeracións.

En conclusión, e a longo prazo, as migracións non influíron notoriamente no decrecemento da poboación, senón que máis ben serviron para temperar os seus vaivéns conxunturais e axustalos ao estreito camiño –ás corredoiras– da economía produtiva. Non obstante, o que si orixinaron as ausencias foi a precocidade do envellecemento da poboación galega, ao diminuír a súa reprodución tanto vexetativa como social, isto é, tanto pola vía do déficit de nacementos sobre as defuncións como polo saldo negativo das migracións. Íanse máis dos que volvían e nacían menos dos que se necesitaban para compensar as mortes e a perda emigratoria. En suma, o envellecemento foi o resultado do encantamento emigratorio que experimentaba a forma da pirámide. Dese deixar “suspendido no tempo” unha parte da estrutura máis activa e reproductora que podía ou non aparecer subitamente cando a súa vida se achegaba ao final. O efecto da migración na pirámide non se manifestaba claramente de inmediato, pero a constancia do feito aseguraba o seu xeolóxico ascenso. A TD en Galicia forxábase ao paso da estreiteza económica e transmutaba ao ritmo da emigración.

8 DÚAS VERSIÓNS DA TRANSICIÓN DEMOGRÁFICA EN GALICIA: O MALTHUSIANISMO DA AUSENCIA E DO FERRADO

A poboación que vive en Galicia atópase moi dispersa, espállase polas aldeas rurais e con forma, por describilo así, un panorama de densidades por charcos. Pero as súas dúas grandes variantes son a mobilidade de antes e o envellecemento de agora. Así o estableceu X. M. Beiras e o mantén Abel López. É certo que unha (a migración) preludia e anuncia a outra (o envellecemento), pero non o é menos que como explicación resulta insuficiente. A influencia da natalidade no actual e recente envellecemento é, sen lugar a dúbidas, dominante. O que sabemos é que Galicia nunca foi, durante a era estatística, unha comunidade que dese lugar a un forte crecemento do seu *demos*, e que o aumento poboacional non tivo lugar nin de xeito brusco nin a través dun impulso sostido. De feito, e na comparación con España, sae perdendo con claridade, pois se en 1860 supuña o 11,5% da poboación total, resulta que hoxe só representa o 6,5% da poboación española. A conclusión é que medrou menos e, precisamente por iso, perdeu tanto peso no conxunto. Noutras palabras, o incremento da poboación de Galicia durante a 1ª Transición Demográfica foi moito menor que o experimentado pola poboación do resto de España. Así pois, non houbo, nin unha transición explosiva nin tampouco se deu unha transición sostida.

Hai dúas versións, na miña opinión, sobre a transición demográfica en Galicia que resumirei de xeito esquemático⁶. Unha sostén que esa transformación empezou axiña e que en conse-

cuencia se prolongou durante máis dun século e medio. A outra interpretación acouta máis no tempo ese cambio de réxime demográfico e encáixao, basicamente, na primeira metade do século XX. A primeira versión descansa máis na parsimoniosa evolución do rural e na influencia de variables culturais como as pautas de nupcialidade tardías e o significativo celibato que é característico do modelo europeo de matrimonio (Cachinero, 1982). A segunda interpretación apóiase máis nos conatos de industrialización e érguese sobre variables máis económicas que dan lugar a unha forte mobilidade, ben sexa intragalega, intrapeninsular ou internacional. Esquemáticamente, poderíase dicir que a primeira versión é máis canonicamente malthusiana e bota o freo de man da natalidade a través do alto nivel de celibato forzoso da muller, mentres que a segunda se aguanta sobre a desequilibrada evolución económica e os reiterativos ciclos das migracións que repercutirían tanto no crecemento da poboación como sobre os casamentos e na fecundidade. Por así expresalo, unha sería máis proteccionista ou tradicional e a outra aparecería como máis librecambista e liberal. Ambas as dúas teñen, non obstante, moitos puntos en común: o peso do rural, a feble industrialización e, en definitiva, o pouco ímpeto da TD en Galicia.

Segundo a primeira versión, a modernización demográfica en Galicia, é dicir, o paso dun réxime feroz a un feliz, comezou pronto e dilatouse no tempo. Arrancou desde unha mortalidade e unha natalidade de ton baixo que, ademais, tiveron un desenvolvemento compasado; dito con outras palabras, onde non houbo un gran desfase temporal entre o descenso da mortalidade (que non sempre foi pioneiro) e o da natalidade, de tal sorte que o crecemento da poboación durante ese prolongado proceso non foi brusco nin explosivo. En resumo, e por comparación coa transición demográfica española, parece que a modernización da poboación en Galicia foi anticipada e atemperada. As cifras din que a poboación, entre o inicio e o final da TD, creceu un 47% en Galicia, fronte a un 152% no caso da poboación española, de xeito que estamos a falar dunha mudanza que non se atrasou dentro do contexto europeo nin tivo un poderoso multiplicador transicional, é dicir, que non produciu un crecemento intenso da poboación inicial. E, por último, onde a evolución da mortalidade e da natalidade non se reflectiu nin en costas empinadas nin en descensos abruptos.

Esta é a liña seguida por Eiras Roel ou López Taboada, os cales apuntan que, nesta transformación, Galicia se anticipou ao resto de España e que foi coetánea doutras poboacións europeas pioneiras. En consecuencia, tería sido unha moi longa transición e por iso, segundo o interpreto, debería ter sido socialmente menos dolorosa que outras revolucións demográficas máis súbitas, concentradas e explosivas. Sen revolución industrial, digna de tal nome, foron as aldeas as que soportaron o suave crecemento, e fixérono botando man, en doses maiores ou menores segundo o lugar e a circunstancia, de dous freos preventivos: o celibato e a emigración. Dúas imposicións que certamente non son indoloras, pero que aparecen pouco cruentas cando son comparadas coas mortaldades, ateigamentos insalubres e crueldades sociais que se deron nas concentracións industriais inglesas daqueles *Tempos difíciles* que con tanta veracidade social retratará o Sr. Charles Dickens.

En Galicia o sistema de herdanza maioritario dificultou a renovación da agricultura. A propiedade da terra –moi repartida e composta por unidades pequenas (os ferrados)– e a produción agrícola orientada ao autoconsumo conforman unhas bases institucionais e económicas que son insuficientes para alimentar moita descendencia. De feito, segundo Nicolau, é xunto con Cantabria a rexión española que ten menos capacidade de reter a súa poboación. A emi-

gración de galegos primeiro cara a América e máis tarde cara a Europa constituíu a válvula de descompresión máis soada no exterior, pero a nupcialidade tardía e o pronunciado celibato da muller campesiña foron os motores dunha transición demográfica precoz, se o admitimos, na súa época, de ritmo lento no seu despregamento e de suaves contornos nas súas variables. Esta explicación da TD, que é basicamente endóxena, é a que se podería caracterizar como o “malthusianismo do ferrado” e da autosuficiencia, adaptando deste xeito a proposta de M.ª Eugenia Cosío-Zavala, segundo a cal esta especie de malthusianismo da pobreza derivaría da contención da fecundidade para non superar os límites que impuña o anquilosamento da estrutura societaria, política e económica.

A outra versión do cambio de réxime demográfico resumida por J. de Juana e A. Vázquez concentra máis no tempo esa transición e circunscríbese aos primeiros tres cuartos do século XX. Nese lapso de tempo mudaríase desde unha estrutura nova a unha pirámide adulta e logo envellecida. Antes diso, na segunda metade do século XIX, o ton da natalidade e da mortalidade tería sido irregularmente moderado, pero próximo na súa evolución, de tal maneira que o crecemento vexetativo fose pouco vigoroso. Unha vez que o descenso da mortalidade desencadea a TD, esta caracterízase pola súa baixa intensidade e o seu desigual despregamento. A súa baixa intensidade reflíctese, entre outros indicadores, no seu frouxo multiplicador transicional. A poboación de España multiplicouse por 1,6 durante a TD, mentres que a galega apenas o fixo por medio punto. Outra forma de velo é que ao longo do século XX só durante dúas décadas (1930-40 e 1970-81) a poboación de Galicia creceu algo máis que a do resto de España. Pero, sobre todo, esa debilidade demográfica reflíctese no prolongado estancamento e no decrecemento da poboación galega desde 1950 ata a data.

O argumento principal desta outra explicación, que fundamentalmente mira cara a fóra, é dicir, sostense en variacións exógenas, é que foi a emigración –eminentemente masculina ao principio e crecentemente feminina conforme melloraban os buques– a variable que tivo un forte impacto na composición da estrutura demográfica e, polo tanto, nas variables vexetativas. O resultado foi unha alta taxa de feminidade da poboación que produciu unha escaseza de nupcias e ampliou o celibato entre as mulleres galegas que quedaban no país. É dicir, segundo esta outra perspectiva da TD, rigorosamente detallada por A. Vázquez, a explicación social desa baixa natalidade deberíase ao freo preventivo que deriva da contundencia e continuidade do feito migratorio. Por dicilo cunha linguaxe máis directa, a debilidade natalicia resulta dos desequilibrios entre os sexos que se sucederon nos mercados matrimoniais locais. O mecanismo limitador do crecemento da poboación galega sería a presenza constante do que poderíamos denominar o “malthusianismo das ausencias”, que é o que produciu eses ocós desacamelados na pirámide por sexo e idades. Poderíamos resumilo nunha expresión fulminante, a saber: as emigracións galegas desactivaron a explosión demográfica.

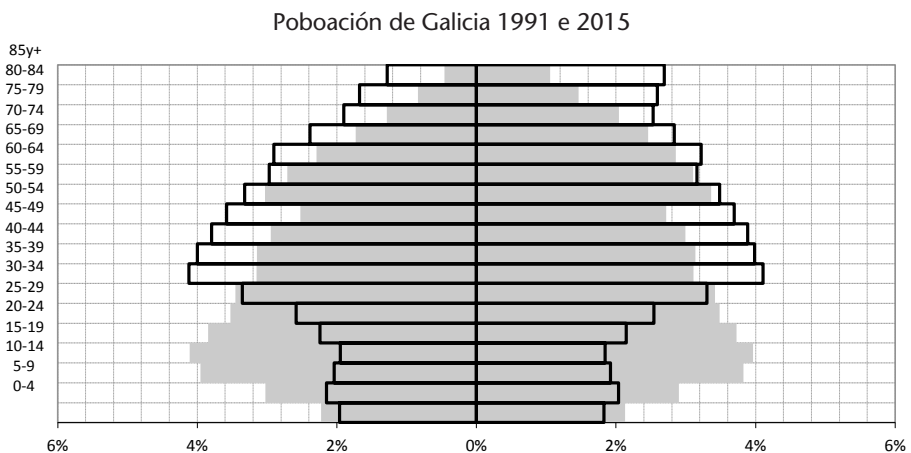
9 CANDO A PIRÁMIDE SE CONVERTE NUNHA BUXAINA

A pirámide de poboación de Galicia ten forma de peto. E o peto estase a baleirar polo déficit de oportunidades e a frustración de expectativas. É dicir, pola acción combinada da atonía natalicia e o malgasto da enerxía emigratoria, de modo que a estrutura revela un rotundo proceso de envellecemento que implica á dinámica familiar. Presenta un persistente impulso emigratorio que afecta ao movemento demográfico (vexetativo e social) e, por último, confirma un decre-

cemento do depósito poboacional. Este dobre proceso de mingua de habitantes, por un lado, e de matusalenismo, polo outro, exprésase tecnicamente, e en palabras de Reher e Requena, do seguinte xeito: o declive da poboación é o produto continuado entre nacementos e defuncións, mentres que o envellecemento é o resultado de combinar unha caída da fecundidade e un crecemento da lonxevidade.

O primeiro anuncio, nada novidoso, é que a poboación se reduce. En realidade, o decrecemento non constitúe en si mesmo un problema, xa que a densidade demográfica de Galicia é de rango medio e equiparable, e mesmo algo superior á española. O que acontece é que as densidades son moi desiguais segundo a zona en que nos fixemos. A gran dispersión no poboamento galego dá a impresión de corresponderse cunha baixa densidade, pero non é así. En calquera caso, aquí non imos tratar nin da dispersión, nin da densidade, nin sequera da súa distribución espacial, senón a súa desequilibrada distribución por idades. Nunca, na era estatística, tal como xa foi subliñado, a comunidade galega experimentou un forte aumento e si, pola contra, desde 1950, presentou un claro estancamento e mesmo unha certa mingua.

É pois a segunda vertente da reflexión a que aquí nos convoca, e este trazo non é outro que os cambios que se operan na súa composición. E a dirección que toma ese cambio é a do estreitamento pola base e a ampliación da cúspide. Galicia perde o pé e son tres os grandes tramos da pirámide e son tamén tres as principais causas que lle dan esa forma.

Fonte: Elaboración propia baseándose nos datos do Padrón Continuo de Habitantes (2015) e do Censo de Poboación e Vivendas (1991) INE.

En primeiro lugar, a pirámide estreítase pola base debido ao desaxuste entre o desexo de ser nai e as condicións reais para selo. A natalidade diminúe porque as xeracións femininas van minguando. As potenciais nais de hoxe son fillas da caída da fecundidade na década dos oitenta, e queda claro que menos mulleres, se nada varía, dan lugar a menos nacementos. Pero a fecundidade tamén se reduce porque as nais que queren ter máis dun fillo non atopan apoio público –nin corresponsabilidade no fogar– para a súa boa cría. No fondo, o que aparece é o cambio de expectativas que debuxa a 2ª TD, porque as mulleres que centran a súa vida no fogar son xa unha minoría.

En Galicia menos do 10% das mulleres son vocacionalmente caseiras, fronte a máis dun terzo que orientan a súa vida ao traballo. O remedio máis rápido e eficaz reside en apoiar a maioría das mulleres. E quen constitúe esta maioría? Son aquelas que queren traballar e ter fillos. Os datos dunha enquisa feita desde a Xunta de Galicia indican que o que queren máis da metade das nais potenciais é que o traballo sexa compatible coa familia. E iso conséguese ofertando gardarías, asegurando que á maternidade non lle siga un despedimento laboral e revolucionando as condutas masculinas no fogar, por ir desde o máis xeral ao máis íntimo, é dicir, por percorrer o camiño desde o macrosocial, pasando polo nivel intermedio ou meso ata chegar ao microsociedade e máis propio do fogar.

A segunda mordedura á pirámide galega prodúcese nas idades activas. Esa marca agudízase pola evolución das migracións, pois existe un baleiro entre os 25 e os 35 anos porque son máis os galegos e estranxeiros que marchan que os que volven. Vanse os mozos españois e tamén os estranxeiros e, como resultado, o peto baléirase na súa porción máis laboriosa e creativa. A consecuencia é que a poboación laboral envellece e a formación de familias se atrasa e debilita. As emigracións, tanto se están compostas por poboación nativa como se o están por poboación estranxeira, repercuten no envellecemento da poboación e debilitan a súa reposición e a súa reprodución. O argumento que dá esperanza é que os empregos, a diferenza dos quilómetros cadrados dun país, poden crecer se a actividade económica se orienta cara á repartición e non se rexe pola cobiza. É dicir, que a pirámide gañaría base se a política económica se rexese e reorientase cara á creación de emprego en lugar de cara á concentración e acumulación das ganancias. Unha economía, en definitiva, deseñada para procurar o benestar e a felicidade da poboación.

Por último, a pirámide de poboación ensánchase pola parte de arriba. E debe quedar claro que iso é unha excelente noticia, dado que a cantidade de persoas maiores aumenta porque se prolonga a vida. Pero para seguir alongando a vida convennos modificar este tipo de xubilación que nos guillotina, segundo a rotunda expresión de A. Sauvy. Noutras palabras, trátase de pasar do traballo ao lecer non dun día para outro, senón dun xeito paulatino, a teor dos desexos e das capacidades, e onde as pensións vaian crescendo coa idade da persoa e coa súa crecente perda de autonomía; un tránsito máis racional e flexible que beneficiará a saúde dos xubilados e tamén a boa forma da economía.

O corolario de todo o que se leva dito é que a estrutura da poboación e a dinámica da economía se desensamblaron, e que no desaxuste nos vai a penitencia. A pirámide de poboación, no seu lento mudar, non é capaz de adaptarse ao imprevisto discorrer da economía. Non pode subtraerse á súa propia inercia sen provocar e inflixir un amplo sufrimento aos seus integrantes. A buxaina demográfica non pode espremerse moito máis. Retorcer as idades e os sexos ten os seus límites, e optar pola súa reprodución social pola vía inmigratoria tamén ten os seus topos.

10 COMECEMOS POLO ÉXITO...

Poderíase dicir, sen por iso faltar á verdade e por paradoxal que pareza, que Galicia vai por diante de España na escola do éxito demográfico, se por éxito demográfico se entende o feito de vivir no seu conxunto máis anos e por iso acumular na memoria e na práctica colectiva máis experiencias. Os indicadores máis utilizados polos demógrafos precisan o seguinte: suma catro anos de vantaxe na idade media da poboación (42,5 fronte a 46,3 anos), acumula case 6 puntos por enriba na proporción de persoas con 65 ou máis anos e, en resumo, o seu índice de enve-

llecemento é de 201 persoas maiores por cada cen mozos menores fronte a pouco máis de 122 para o conxunto da poboación española. Ata aquí os índices que mostran esa realidade que non ha de ser lamentada, senón á que hai que darlle a benvida. Desde logo que podería argüírse que ese é un éxito que desequilibra o carácter dun pobo.

Unha pirámide de cabeza gorda, corpo fraco e fráxiles pernas (que diría Miguel de Cervantes, neste ano da súa conmemoración) é unha figura que non se adapta ben nin para o veloz correr nin para resistir un esforzo prolongado⁷. Noutras palabras, que a silueta da poboación de Galicia non é a dun velocista que se sobe ao medalleiro tal como se exige nestes tempos de vertixe económica, nin a dun corredor de fondo como requiren os resultados na carreira científica. Pero esta figura cabezona e lenta ten tamén o seu lado positivo, pois resulta conveniente para non reaccionar de xeito impulsivo, e iso é algo moi útil neste período de capitalismo nervioso e de sociedade incerta. Unha pirámide plena de experiencia é máis custosa de enganar. Poderíase dicir que unha poboación así composta coñece mellor as tentacións, así como as súas consecuencias.

Tamén se podería botar man de Santo Agostiño –o maior ideólogo, teólogo e sociólogo do medio– para intuila doutro xeito. Pero dubido que un filósofo da ciencia, á altura deste tempo, estivese de acordo coa intelixente e interesada análise que fai Agostiño na *Cidade de Deus*. Seguindo aquela inspiración súa, poderíase dicir que, pola súa forma, a pirámide galega se nos aparece máis espiritual (con máis mente) que física e dotada dun robusto corpo; é dicir, con moita sabedoría acumulada e pouca enerxía que a impulse. Como aquela Roma que foi decimada demograficamente por Alarico, pero á cal o bárbaro non baleirou en dous dos seus principais depósitos de fe cristiá. Destruíronse, en efecto, as súas pedras, pero respectáronse e conserváronse os seus grandes focos de cristiandade. Os crentes que se refuxiaron nas grandes basílicas –fosen cristiáns de verdade ou só conversos na procura de protexer as súas vidas– o certo é que quedaron a salvo, de maneira que unha pirámide envellecida ten salvación.

Por último, un economista ao uso (son lexión, así que non fai falta dar nome ningún) pecharía a descrición da pirámide dicindo que se trata dunha estrutura demográfica que está ben disposta para a dependencia da sociedade e do estado, pero que resulta pouco apta para a produción e a innovación tal como a require o mercado capitalista, unha carga insostible para as arcas públicas máis que un produto da democratización do benestar, unha pirámide economicamente ineficiente en lugar dunha estrutura competente para a xeración de riqueza material. Iso si, este economista ao uso ignora ou evita pensar que o envellecemento e o decrecemento son o resultado do éxito que supuxo a 1ª TD e tampouco se detén a calcular cales son os custos xeracionais dunha economía monetaria que destrúe os vínculos sociais.

Indicadores de poboación

	España (2015)	Galicia (2015)
Idade media (en anos)	42,5	46,3
% de 65 e máis anos	18,4	24,0
Ind. envellecemento	122,1	201,2

Fonte: Padrón Continuo de Habitantes (2015) INE.

O feito é que hoxe ninguén quere vivir poucos anos. Ningún de nós aspira a non cumprir os corenta. E cando a esperanza de vida ao nacer supera os 80 anos é motivo de orgullo colectivo

e de felicidade xeral. Así que non convertamos o ascenso da idade media dunha poboación por redución da mortalidade a todas as idades nunha mensaxe catastrófica. A loita pola prolongación da vida paga a pena e as ciencias experimentais, a economía ou a educación están ao seu servizo. Pero todo triunfo vai seguido dun novo desafío, e como resultado desa redución da mortalidade o que cambia son as causas de morte e o que se alongan e prolongan son os ciclos vitais. A medicina ten aí un terreo de investigación e de acción aínda por desenvolver. A loita contra as enfermidades dexenerativas é un reto derivado do éxito da 1ª TD. E as políticas públicas, en particular a educación e a cobertura sanitaria, han de contribuír a que vivir máis anos en bo estado físico e anímico sexa a norma. Un estilo de vida saudable co fin de alongar a vida con autonomía e unha asistencia sanitaria adecuada cando a dependencia consiga á fin atarnos as mans; esas son as metas que deben de orientar a acción do Estado de benestar.

A sociedade de base tamén ten e pode facer moito ao respecto. Pode facer máis comunidade, comprometerse máis co ben común e coas necesidades colectivas. E, sobre todo, ten que pensar en termos xeracionais para deixarlles unha sociedade mellor ordenada e con máis recursos naturais e intelectuais aos que veñen por detrás. Noutras palabras e para resumir, o éxito da redución da mortalidade e do alongamento da vida debe sosterse e prolongarse no tempo. E para iso, a economía, a ciencia e a política teñen que sumar esforzos en beneficio da maioría. Porque a demografía é multitude de poboación ou non será.

Non hai pirámide que se sosteña co un por cento da poboación por moi rica que sexa esta minoría. A demografía é masiva e, por iso, democrática, xa que expresa o que lle sucede á maioría das persoas. Non é de recibo dicir que a estrutura da poboación fai insostible o sistema de pensións, porque ese sistema ten como misión manter a dinámica e a orde xeracional. Se o actual deseño dese sistema de pensións non é capaz de servir para ese fin, hai que cambialo para adecualo á composición da poboación.

Precisamente o paso do réxime demográfico feroz ao feliz, é dicir, a 1ª Transición Demográfica, é o proceso que enterra a desorde xeracional. Esa orde prodúcese cando son os descendentes os que ven morrer aos seus ascendentes e non ao revés. Por iso aínda non hai unha palabra no dicionario que exprese o estado de prostración en que queda unha nai cando ve morrer o seu fillo. Non hai dor máis profunda nin dó máis duradeiro para unha muller que o falecemento dun fillo; nin a separación nin a ausencia do cónxuxe se lle poden aproximar. Pois esa é precisamente a principal característica do réxime moderno da poboación, o aumento da esperanza de vida, a eficiencia na reprodución natural e, polo tanto, o envellecemento social.

11 E SIGAMOS POLOS DOUS FRACASOS SOCIAIS...

Apuntamos que o envellecemento se consolida co descenso da natalidade e da fecundidade. Prodúcese porque se vai reducindo o número de mulleres que están en idade fértil e, ademais, porque esa cantidade minguante de mulleres e de parellas quere e pode ter menos descendencia. Diminúe o número, o desexo, a frecuencia e a probabilidade. Vimos tamén que a emigración é outra fonte de envellecer da estrutura polo seu impacto directo e os seus efectos aprazados.

A secuencia empeza ao ver que os fillos sobreviven aos primeiros anos, é dicir, por diminución da mortalidade infantil. Entón queda claro que non é necesario ter tantos para asegurar a descendencia e, como resultado, as mulleres reducen o seu ritmo de procreación. Velaí a eficien-

cia na reprodución vexetativa ou natural. E a secuencia continúa coa liberación do tempo que era consumido pola crianza dos fillos. Entón o desexo de ter fillos enfróntase coas oportunidades de facer outras cousas nos anos de plenitude física, a resultas do cal a exposición á procreación redúcese, o número de fillos que se teñen cae e a fecundidade ideal atempérase. Por último, durante os anos de plenitude biolóxica, a muller reparte o seu tempo entre distintas e variadas opcións de desenvolvemento persoal e pospón a decisión de ser nai. Ese atraso da idade da maternidade fai que diminúa a probabilidade de ter fillos. Resumindo, non hai lugar para os terceiros fillos e mesmo non se chega a tempo de ter o segundo, de modo que a pauta é a de ter un e, ademais, amplíase a franxa de mulleres infecundas tanto de xeito voluntario como debido á forza das circunstancias que o postergan.

En definitiva, a frustración exprésase pola diverxencia entre os fillos que se queren ter e os que efectivamente se teñen; é dicir, entre a fecundidade desexada e a real. E constitúe un fracaso porque o desacordo non fai máis que medrar desde hai catro décadas. E aínda que se desexen ter como media dous ou máis fillos, resulta que ao final só se pode ter un. E, con independencia de que se queira ser nai antes dos 30 anos, a realidade é que se é nai varios anos despois. A idade media da primeira maternidade en Galicia rolda os 33 anos. Así, tendo o primeiro fillo aos 35 anos, dificilmente se pode engadir algún máis. Non se alcanza a parir o segundo descendente. Esa é a principal explicación demográfica da caída da fecundidade. As familias con tres fillos son cada vez máis escasas (menos dun 10%) e as que teñen dous (o 41%) seguen minguando. A caída do terceiro fillo e a do segundo abócanos a unha fecundidade de mínimos non desexada pero que, en definitiva, é a real.

E o caso é, como vimos, que no universo feminino galego o que se quere é conciliar a vida laboral e a constitución dunha familia, pero o feito é que se dificulta esa aspiración, unha dificultade tanto material como institucional, se ben os obstáculos teñen unha natureza máis social que cultural. Máis da metade das mulleres en Galicia quere compatibilizar o desexo de traballar e o de ser nai. E só un cinco por cento non desexa ter ningún fillo. Un terzo das mulleres prefiren enfocar a súa vida cara ao traballo e consideran que a maternidade non é a súa prioridade. E apenas unha de cada dez mulleres orienta a súa vida dun xeito exclusivo cara á maternidade. (Datos de senllas enquisas realizadas pola SXP en 2010 e pola EGAP en 2007 sobre orientacións cara ao traballo e o fogar e a fecundidade das mulleres galegas)

Aínda queda outra expresión de fracaso social que lle dá forma á pirámide e, segundo moitos, a atenaza, e ese peso é a evolución das migracións. Se os galegos e, cada vez máis, as galegas se van e non volven, é por falta de oportunidades. A dinámica da migración é o reflexo da inquietude polo emprego. Se a economía crece pero non o fai o emprego, a poboación acúsa e emigra. Se a economía xera oportunidades laborais, a inmigración acudirá. As migracións concéntranse nas idades activas porque o que move a saír a esas idades é a posibilidade de atopar unha ocupación digna. Dime que signo teñen as migracións e direiche cal é a natureza desa economía. Se o signo é positivo, haberá inmigración e, se pola contra o sentido é negativo, producirase unha fuga. Son os empregos e non as persoas os que marcan o camiño. Os migradores son, na súa maioría, cazadores de emprego.

En resumo, a fecundidade e as migracións é a causa desa pirámide cuxa silueta parece non poder sosterse sobre os seus pés. E a evolución destas dúas variables ao longo do tempo é a que produce esa deformación da estrutura na forma dunha cabeza que crece e dun corpo que mingua sobre unhas extremidades febles e fráxiles.

12 EN VEZ DE EMPEÑARNOS EN MODIFICAR A PIRÁMIDE, ORGANICÉMONOS CO ENVELLECIMENTO

Chegados a este punto, toca facer algunhas propostas, pois os traballos do científico deben ter utilidade social ou polo menos tender cara a ese fin. Así que, unha vez que sentamos que a lonxevidade é a expresión dun benestar individual e que o envellecemento está alimentado tanto polo éxito como polo fracaso social, non nos queda máis que propor algunhas medidas que desenvolvan o ben e minoren o mal.

Prolongar a vida saudable e a boa vida é o fin que se persegue, e para alongar esa existencia autónoma será bo combinar a produción co ocio e a atención médica coa axuda comunitaria, do cal se desprende que un proceso de xubilación máis flexible, en sintonía cos desexos e as capacidades de cada cal, é unha medida que á par que contribúe á produción tamén alonga a vida autónoma. Noutras palabras, a actividade laboral parcial e o aumento da autonomía persoal conxúganse para aumentar a esperanza de vida. É ben sabido que a independencia económica nos fai máis fortes.

E ¿que facer para emendar os dous fracasos sociais? Pois subministrarlles argumentos aos mozos para que conformen un fogar e para que non marchen. E aquí o argumento principal é o emprego digno despois do período de formación. Iso fará que gañen independencia para atender os dependentes, que confíen en que poden combinar o traballo e a crianza e que o poderán facer na súa terra natal. E esa conciliación do traballo e a descendencia require algunha axuda pública e comunitaria, así como a firme disposición do Estado para brindarlles aos máis fráxiles certa protección e seguridade. A axuda será preferentemente pública, e pódese concretar en gardarías infantís para que os nenos socialicen e para que os proxenitores non desatendan o seu traballo. E a seguridade estatal apunta a que calquera contratempo grave e serio (falecemento dun dos cónxuxes ou perda do emprego) non desemboque na pobreza do menor desasistido da protección social. E por último, pero non menos importante, está a repartición de responsabilidades nos coidados. É dicir, a distribución equitativa entre homes e mulleres das tarefas de crianza e educación no fogar. Este é o imprescindible cabo comunitario para que esa conciliación non sexa só social e material, senón tamén individual e moral, é dicir, para que a familia, como o emprego, non careza de dignidade.

Tamén se pode converter Galicia nun país atractivo que atraia persoas de fóra en lugar de exportar nativos. Vaiamos por partes. Primeiro caberá abordar a fixación da poboación e logo actuar como un imán. Xa sinalamos que o envellecemento ten múltiples facetas e que non hai un só camiño para chegar a el nin unha soa medida que o tranquilice. As chamadas migracións de “substitución” (para repor a poboación) non son viables. Requiriríase un fluxo tan uniforme, nutrido e prolongado no tempo que comportaría máis distopías que alegrías. Pero iso non quita que se vaian pondo os medios que incitan xente doutras latitudes a vir vivir aquí. A inmigración non reverterá a forma de buxaina, pero contribuirá a facela xirar. Iso si, para que unha inmigración se converta en estrutura demográfica, e non en circulación de ida e volta, son necesarios medios materiais. A comprensión histórica e a empatía social non chegan para producir o arraigamento.

13 CODA FINAL

Esta reflexión interesouse especialmente polo papel que representaron os movementos migratorios na modificación da estrutura demográfica de Galicia. Non só porque nos axudou a explicar a transición desde un réxime demográfico tenso a un tranquilo, senón porque nos serve de guía no presente e nos orienta cara ao porvir; un presente e un futuro con tres caras: a do decrecemento, a do envellecemento e a migratoria. Estes tres trazos da poboación galaica (perda de poboación, ganancia en esperanza de vida e aptitude para a mobilidade) pintaron bastos nas barallas do pasado, pero convertéronse en comodíns na partida de cartas que agora –e probablemente nos tempos vindeiros– se está a xogar. A situación ecolóxica, a invasión tecnolóxica e a mundialización dos mercados poden transformar en reis os que antes foron tratados como paxes.

14 BIBLIOGRAFÍA

- Agostiño, A. (Santo Agostiño). 2002. *La ciudad de Dios*. Madrid: Consello Superior de Investigacións Científicas.
- Cachinero, B. 1982. "La evolución de la nupcialidad en España (1887-1975)", *Revista Española de Investigaciones Sociológicas* (REIS), 20, outubro-décembro.
- Capella, J. R. 2016. *Cervantes fuera de palacio. Impolíticos jardines*. Ensaio sobre política e cultura. Madrid: Trotta.
- Cosío-Zavala, M.ª E. 1996. *Malthusianisme de la pauvreté au Mexique. Populations. L'état des connaissances*. INED. París. La Découverte.
- De Juana López, J., e Vázquez González, A. 2005. "Población y emigración en Galicia", en De Juana, J., e Prada, J. (Coord.) *Historia contemporánea de Galicia*. Barcelona: Ariel.
- Dickens, Ch. 2012. *Tiempos difíciles*. Prólogo de Stefan Zweig. Barcelona: RBA.
- Domingo, A. e Cabré, A. 2015. "La demografía del siglo XXI: evolución reciente y elementos prospectivos", en *España 2015: situación social*. Madrid: Centro de Investigacións Sociolóxicas (CIS).
- Eiras Roel, A. Mecanismos autorreguladores, evolución demográfica y diversificación intrarregional. El ejemplo de la población de Galicia a finales del siglo XVIII. <http://www.adeh.org/?q=es/node/6396>
- Enquisa Panel da EGAP, primeira onda, 2007 e Enquisa da Secretaría Xeral de Presidencia (Xunta de Galicia), 2010. *Orientacións cara o traballo e o fogar e fecundidade das mulleres galegas*.
- Esping-Andersen, G., e Palier, B. 2010. *Envejecimiento y equidad en los tres grandes retos del estado del bienestar*. Barcelona: Ariel.
- Goethe J. W. *Máximas y reflexiones*. 1993. Barcelona: Edhasa.
- Nicolau, R. "Trayectorias regionales en la transición demográfica española", en M. Livi-Bacci (Coord.) *Modelos regionales de la transición demográfica en España y Portugal*. Actas del II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica. Vol. 2, págs. 49-65.
- López, A. VV. AA. 2011 *Á beira de Beiras. Ensaio e apuntamentos*. Vigo: Editorial Galaxia.
- López Taboada, J. A. *La población de Galicia: 1860-1991*. Ed. Fundación Caixa Galicia, Informes Sectoriales, n.º 10.
- Pérez Caramés, A. 2010. *Envejecimiento demográfico en Galicia*. Tese de doutoramento en Socioloxía presentada na Facultade de Socioloxía da Universidade da Coruña.
- Requena, M., e Reher, D. 2011. "La población española: perspectivas y problemas. Retos actuales de la sociedad española", en revista *Panorama Social*, 13 (1): 70-85.
- Sauvy, A. 1964. *Los límites de la vida humana*. Barcelona. Ed. de Occidente.
- Vázquez González, A. 1999 *La emigración gallega a América, 1830-1930*. Tese de doutoramento, Universidade de Santiago de Compostela.

NOTAS

- 1 Este artigo ten a súa orixe noutro publicado o 18 de febreiro en *La Voz de Galicia*. Agradézolle enormemente á profesora Antía Pérez Caramés a lectura crítica a unha primeira versión deste texto.

- 2 A acepción técnica –en linguaxe demográfica– de dinámica natural é a que alude ao movemento de nacementos e defuncións. En consecuencia, o crecemento “natural” é o exceso dos nados respecto dos falecidos e, ao contrario, o déficit de nacementos respecto dos enterros dará lugar a unha diminución ou decrecemento da poboación por causas naturais. O outro compoñente do aumento ou diminución do pobo (*demós*) é a entrada e saída de persoas (inmigración e emigración) que terá como resultado un saldo migratorio positivo ou negativo segundo o movemento que predomine. A este segundo compoñente da dinámica demográfica chámasele reprodución social para diferencialo da reprodución natural e como expresión da súa marca de orixe.
- 3 O lector debe saber que son os fluxos na súa suma e resta os que lle dan a forma á pirámide. Da estrutura apergamiada non se poden deducir o sentido e a intensidade dos comportamentos naturais. Só nos queda o depósito que deixan nese xogo de contrarios. Por un lado a natalidade suma, mentres que a mortalidade resta. É o saldo natural. Polo outro, a emigración quita e a inmigración dá. É o saldo migratorio ou social. Pero como este artigo é un ensaio interpretativo, permitímonos algunha licenza que traspasa a lóxica demográfica no seu sentido máis estrito.
- 4 En concepto de envellecemento remítenos tamén á dinámica de cumprir anos. Desde esta óptica, sería o ritmo ao que aumenta a nosa vida ou, se se quere, os anos que esperamos vivir. Envellecemento é proceso en movemento cara á “matusalenización” de cada cal, pero aquí referirémonos ao envellecemento social, á canosidade da estrutura demográfica nun momento dado, é dicir, á distribución da súa repartición entre nenos, mozos, adultos e anciáns, e ao peso que alcanzan na buxaina estes catro segmentos de agrupación das idades; en definitiva, ao stock etario e non tanto ao fluxo que o engorda. Desde o noso punto de vista, é desexable que a poboación envelleza e gañe anos de vida. O envellecemento dunha estrutura non é unha maldición, senón a expresión dunha vitoria sobre o impacto da gadaña mortal a calquera idade e, en particular, nas idades que son máis tenras e vulnerables á súa acción. Desde ópticas crueis, que se mostran contrarias ao Estado do Benestar, levántase unha imaxe do envellecemento como unha perversión da natureza. Pero iso acontece cando a organización económica, social, política e cultural da vida en común se separa ou desvincula da súa base demográfica. Convén redefinir o envellecemento e medilo a través doutros indicadores menos subalternos da barbarie.
- 5 Desde o punto de vista do materialismo demográfico, a fecundidade ideal pode ser mirada como unha evasión da realidade, como unha falsa consciencia das limitacións. Non obstante, a socioloxía da poboación contempla e analiza cales son as metas xeracionais e agregadas. Os desexos e a vontade de ter fillos é unha porción imprescindible da análise da realidade. O home e a muller sen aspiracións reprodutivas deixarían de ser un membro dunha comunidade de sentimentos e intereses para converterse en minerais sociais sen afectos. A análise das actitudes é unha parte ineludible da análise de atmosfera social sen a cal a sociedade se afoga e perde o seu sentido. Desde a óptica sociolóxica, e máis precisamente desde a socioloxía da poboación, a fecundidade “desexada” non se equipara ao ideal abstracto do número de fillos para equilibrar unha estrutura, senón ao logro dun concreto benestar en materia de maternidade das mulleres dunha xeración e dun ámbito social nun momento dado. Os proxenitores queren ser substituídos pola parella de fillos ou pensan que necesitan máis. A fecundidade desexada que se mide nun momento preciso é unha síntese dos procesos de socialización das persoas que se atopan inscritas nas condicións de vida da súa época.
- 6 A heteroxeneidade de formas transicionais ten en Galicia unha detallada e precisa referencia nas análises de Eiras Roel (<http://www.adeh.org/?q=es/node/6396>). Non é este un artigo de matices e particularismos, senón de demografía de brocha gorda e de natureza máis reflexiva. Por iso non se fai eco da variedade de modelos máis ou menos “arcaicos e evolucionados” que se produciron na rexión galega. Aquí o que nos trae é que esa modernización ou evolución xa quedou esbozada a finais do século XVIII. Noutras palabras, que foi unha transición demográfica longa, con trazos de anticipación respecto doutras zonas e rexións e fundamentada nunha adaptación da poboación á escasa produtividade agraria.
- 7 Tómese a metáfora organicista como unha homenaxe a Cervantes, ese autor crítico e con impagable sentido do humor que escribiu “desde fóra de palacio” (Capella, 2016). Esta silueta da triste figura non implica, por necesidade, o anquilosamento e a esclerose social nin supón un afago para os oídos de economistas subxugados polo “idadismo” ou dos programadores de modas que se adaptan ao poder do consumidor vello, senón que suxire a idea do conveniente equilibrio entre experiencia e enerxía. Non é unha análise dos fluxos que desemboca inelutablemente no anquilosamento e a esclerose social, senón, por seguir coa imaxe anatómica, unha avaliación dos seus tecidos e da armazón esquelética. É un comentario sobre o amortecemento do movemento demográfico e, se se prefire dicilo así, sobre a súa amortización na buxaina que se cambalea por falta de equilibrio e de impulso.